

СЕЛО ДОБРИ ДЯЛ ОТ ТЪРНОВСКА КАЗА ПРЕЗ РАННИТЕ ВЕКОВЕ НА ОСМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО (XVI – СРЕДАТА НА XVIII в.)

Стефка Първева

Добри дял е едно от стотиците села по българските земи, което следва тенденции на развитие колкото индивидуални и свързани със собствената му съдба, толкова и типични за големи групи селища по време на османското владичество. Проследявайки информацията от достъпните ни извори, ще се опитаме да разкажем за неговия път и промени през вековете.

Статут

Най-ранният запазен документ, в който откриваме селото, датира от началото на XVI в. Това е подробна регистрация (муфассал дефтер) на населението и приходите от селищата в Никополски санджак, съставена през 1516/1517 г.¹ Там село Добри дял е записано като тимар на Али, който му е прехърлен от предишния държател – Синан Челеби, син на Мехмед (?) Баба. За селото е отбелязано също, че не е описано и е “извън” стария дефтер (харидж ез дефтер-и кьохне). Това ще рече, че в предходната регистрация, която вероятно е осъществена през XV в., с. Добри дял все още не е съществувало или по някаква причина не е попаднало в описите². През този ранен период на османското административно и икономическо усвояване на завладените земи регистрациите се отличават с известни непълноти и пропуски.

По време на следваща регистрация от 1544 г. Добри дял е записано като село, включено към хасовете на великия везир Сюлейман Паша заедно с Търново и села като Елена, Златарица, Капиново и др.³

В по-късен дефтер от същия тип, правен през 1579 г., откриваме селото вече като част от султанските хасове (хавас-и хумаюн)⁴.

През следващото – XVII-то столетие – в опис от 1643/1644 г. на немюсюлманите от Търновска каза, които плащат данъка джизие, в бележка към село Добри дял, е записано: “Мюлк е.”⁵ Това ще рече, че селото е отделено от султанските хасове и отдадено като частна собственост на

представител на управляващата класа в Империята. За жалост документът не ни посочва името на неговия собственик, но по-нататъшната съдба на селото ни подсказва, че той би могъл да е представител на султанското семейство.

През първото десетилетие на XVIII в. Добри дял става част от селищата, които са включени във вакъфа на Гюлнуш Юмметуллах, майка на султан Ахмед III (1703 – 1730 г.). Във фондацията на високопоставената дама влизали още три града и села от подвластните им територии: Търново и 9 села от казата, Ловеч с 3 села, Свищов с 12 села, както и 1 село от каза Ст. Загора. Сред търновските села освен Добри дял били включени също и Елена, Капиново, Златарица, Балван, Долна Липница и др. С приходите на тези проспериращи градове и села е трябвало да бъдат поддържани построените по волята на султановата майка джамия в столичния квартал Юскюдар, училище, кухня, в която се приготвяла и раздавала храна на бедните (имарет), чешма и къошк (себилхане), където се предлагала вода или плодов сок на минавачите. Тези сгради били завършени през годината 1120 от Хиджра (март 1708 – март 1709). След това била предприета регистрация на вакъфските селища, като съставеният по този повод дефтер, отличаващ се с изящно калиграфско изпълнение – притежание вероятно на самата Гюлнуш Юмметуллах, носи дата 29 март 1710 г.⁶

Така за няколко века Добри дял изминава дълъг път: село, включено в тимарската система; след това то е прехвърлено последователно във времето към хасовите селища на великия везир; после към селищата на султана; след това бива отдадено като мюлк (частна собственост) вероятно на член на владетелската фамилия; най-сетне бива включено в групата селища, зачислени към благотворителни фондации (вакъфи). Последният тип вакъфски селища поддържали с приходите си религиозни и образователни институции, обекти на инфраструктурата и пр. С други думи, свидетели сме на един от моделите на трансформация, която претърпявали доходоносните селища с плодородни земи и стабилно демографско развитие.

Население

Добри дял влиза в османските описи като село с 26 домакинства и още 11 млади мъже, на които предстои да се задомят. Имената на данъкоплатците позволяват да реконструираме с известна доза сигурност роднинските връзки между тях: бащи – синове – внуци – братя. Отделните родове ще представим чрез името на бащата или дядото на задомени синове и

внуци, който не фигурира в описа като данъкоплатец, най-вероятно поради факта, че не е между живите. Така в далечната 1516 г. в селото живеели:

– родът на Драгослав: двама братя: единият – глава на домакинство, другият – все още неженен;

– родът на Радул: бащата и нежененият му син Дабижив;

– родът на Трифон: двама задомени и един неженен брат;

– родът на Петко: трима братя глави на домакинства;

– родът на Михаил: трима братя, единият от които все още ерген;

– родът на Обретен: двама задомени братя;

– родът на Дишко: двама братя – семеен и ерген;

– родът на Добре: баща и син – глави на домакинства;

– родът на Стойко: отново двама братя – семеен и ерген;

– родът на Тихомир: баща с двамата си синове, единият от които ерген;

– родът на Радой: четирима братя, двамата, от които семейни;

– родът на Радован: трима братя глави на домакинства;

– и накрая описът завършва така, както и започва – с рода на вероятно друг Драгослав с двама женени братя.

Освен изредените родствени групи в описа са записани и още четирима данъкоплатци, чиито бащини имена не ги причисляват към някой от споменатите родове. Възможно е те да са синове на пришълци в селото, които не са имали достатъчното житейско време да пуснат своите родствени корени и да създадат големи семейства с история.

Изредените родове показват нещо важно и характерно за демографското състояние и развитие на населението от прединдустриалните общества – това е кратката продължителност на живота и високата смъртност. Само в три от идентифицираните тринадесет рода са регистрирани като данъкоплатци две поредни поколения – баща и синове. В останалите десет случая регистрираните са братя – т.е. хора от едно и също поколение. За високата смъртност говорят и често използваните имена, натоварени с магическа сила според тогавашните хора, да съхранят живота на новородените момчета – Дабижив, Стоян, Стайко, Стойко, Обретен, Куцар и др.⁷

Проследявайки данните, синтезирани в Таблица 1, установяваме, че Добри дял е влязло в описите на османския администратор като средно по големината си село (с над 20 – до 40 сем.). Това са най-често срещаният тип селища на територията на Никополски санджак. Освен това те се отличават и с относителна демографска стабилност във времето⁸. След появата си в документите населението на Добри дял следва основните тенденции,

характерни за демографското развитие на Османската империя и средиземноморския район като цяло⁹. Така през втората половина на XVI в. жителите на селото отбелязват един значителен ръст, като домакинствата се удвояват, а неженените мъже утрояват своя брой. Въпреки че османистичната наука не е единна в становището си доколко ханетата от тапу тахрир дефтерите от XVI в. могат да се сравняват с джизие ханетата от XVII в., то с известна доза сигурност можем да проследим познати от други изследвания и райони демографски процеси¹⁰. Спад на населението се наблюдава през първите две десетилетия на XVII в., последван от кратко възстановяване и отново спад през 40-те години на столетието.

Таблица 1. Население на село Добри дял (XVI – XVIII в.)¹¹

година	мъже - християни	мъже - мюсюлмани
1516	26 глави на домакинства (хане) 11 неженени	–
1579	54 глави на домакинства 31 неженени	–
1618	25 джизие ханета	
1635	33 джизие ханета	
1638/9	35 джизие ханета	
1642/43	15 мъже (нефер)	2 мъже
1643/4	26 джизие ханета	?
кр. на XVII в.	36 пълнолетни мъже	?
1751	19 мъже (нефер)	26 мъже

След този кризисен период, който представлява една всеобща тенденция, изследвана и коментирана в литературата, следва бавно възстановяване на населението. Голямата разлика между регистрираните глави на домакинства през 1642/3 и 1643/4 г. можем да обясним с различния характер на описите за събиране на данъците авариз и джизие, с различните правила и изисквания при съставянето на новия тип авариз дефтери¹². Тя би могла да се дължи и на грешки или пропуски при описването на селяните в една нова по своя обхват и преследвани цели регистрация.

Добри дял е било село, което е привличало преселници в своето землище. В годините, когато бележи най-голям ръст на населението си (1579 г.), там са записани двама пришълци и освен тях – Герги арнаут¹³. Мигриращи към селото хора се установяват и във времената на демографски

спад – 40-те години на XVII в. От 17 мъже, глави на домакинства, двама били хайманета (скитащи), които са избрали да се установят именно там¹⁴.

Що се отнася до етно-религиозните характеристики на селото, изворите показват, че дълго време Добри дял е съществувало като чисто българско село. Първите мюсюлмани се появяват чак към 40-те години на XVII в. През 1642/43 г. един от неговите жители е скоро приелият исляма Али Абдуллах, може би повлиян от втория му жител мюсюлманин – Мустафа Курд. През следващите десетилетия процесът на ислямизация на селските жители набирал скорост, а вероятно и плодородните земи на селото привличали нови заселници мюсюлмани. В средата на следващото, XVIII столетие, по отношение на религиозните характеристики на своите жители Добри дял не правел изключение нито от градския център Търново, нито от селския район на казата. През 1751 г. в селото живеели 19 (42 %) мъже християни и 26 мъже мюсюлмани – всички глави на домакинства.¹⁵ За Търново тези пропорции били 317 немюсюлмани (26 %) и 883 мюсюлмани¹⁶.

Списъците на населението на Добри дял показват, че още през XVI в. там имало църква. Духовността на селяните в края на 70-те години на века се поддържала от поп Добре. В описа на селото след свещеника е регистриран Йован поп, вероятно негов син. И двамата били глави на домакинства. Освен тях е записан и нежененият Михо поп – млад мъж, за когото няма да сбъркаме, ако допуснем, че той също е бил син на поп Добре¹⁷.

Икономически профил на село Добри дял

Един общ поглед върху производствената и съответно данъчната листа на селото през XV в. показва, че селяните са използвали максимално почвено-климатичните особености на района, отглеждайки широка гама от култури.

На първо място ще посочим зърнените – пшеница, ечемик, овес, просо и ръж. Не сме сигурни кое точно киле е използвал османският администратор при определяне на данъчните задължения на селяните, затова ще се въздържим от изкушението да превръщаме количествата зърно в съвременните мерни единици¹⁸. Въпреки това обаче дяловете от зърно в двата дефтера, издължавани като десятък и саларие, показват интересни тенденции. На първо място (ако предположим, че е използвано едно и също киле), прави впечатление, че средното производство на зърно на домакинство намалява почти 3 пъти през късните 70 години на XVI в.: от средно дължим десятък на домакинство в размер на 6,3 килета зърно през 1516 г. пада на 2,2 килета през 1579 г. Драстично намалява делът на пшеницата, овеса,

просото и ръжта; леко се увеличава делът на ечемика. Това може да означава единствено затруднения при изхранване на селските семейства. Този рязък спад в реколтите от зърно можем да определим като следствие на големия ръст на жителите в селото – 208 % на домакинствата и 282 % на неженените мъже. Той, както вече отбелязахме, отразявал една обща тенденция както на имперското, така и на европейското население, поне що се отнася за средиземноморския район на континента. При такъв голям демографски прираст е възможно земята в селското землище да се е оказала недостатъчна, за да удовлетвори нарасналите потребности на селяните за тяхното изхранване. Нека да видим по какъв начин те опитвали да преодолеят кризисната ситуация.

На първо място, забелязваме, че през 1579 г. се появява облагане на варива – леща и грах. Тези две култури явно са запълвали част от недостига на зърнени храни.

На второ място, трябва да отчетем, че Добри дял е село с развито лозарство. Площите от лозя имат немалки размери за времето си – общо 40 дьонюма, което ще рече средно по около 0,68 дка¹⁹ на семейство. Това означава реколта от грозде, производство на шира, вино, ракия и други продукти от плода, като всички те можели да бъдат предложени на пазара.

Друг сектор в аграрната активност на селяните от Добри дял през XVI в. било производството на технически култури – в случая лен. Наблюдаваме, че неговото производство също намалява повече от 50 %. През късния вероятно XVII в. в селото започва да се отглежда копринената буба. Когато през 1710 г. населението и приходите от Добри дял са регистрирани като част от вакъфа на майката на султан Ахмед III, то част от стойността идвала именно от облагането на пашкули²⁰. Това означава, че селяните са засадили необходимите черници, а след получаването на пашкулите вероятно са усвоили уменията за изтегляне на копринената нишка и производство на тъкани от коприна. Това без съмнение носело допълнителни приходи на семействата.

Таблица 2 Данъчно облагане на село Добри дял през XVI в.²¹

Вид на данъка	1516	1579
Бр. домакинства (хане)	26	54
Брой неженени мъже	11	31
Испенче	925 акч.	2125 акч.
Десятък от пшеница	80 килета – 800 акч.	50 килета – 550 акч.
Десятък от ечемик	10 килета – 60 акч.	30 килета – 270 акч.
Десятък от овес, ръж и просо	74 килета – 375 акч.	40 киле – 240 акч. (овес и смеси)
Десятък от леща и грах	–	1 киле - 20 акч.
Десятък от лен	15 [акч.]	6 [акч.]
Десятък от кошери	120 [акч.]	10 [акч.]
Данък сено и дърва – от всяка каруца по 12	312 [акч.]	648 [акч.]
Данък кокошка и погача	26 [акч.]	54 [акч.]
Данък от свине	80 [акч.]	10 [акч.]
Данък Божик	–	5 [акч.]
Данък бач върху ширата	20 [акч.] (заедно с ниябета ²²)	15 [акч.]
Данък дьонюм от лозята на неверниците: от всеки дьонюм по 16	–	40 дьонюма – 640 [акч.]
Данък пъдарщина	–	10 [акч.]
Данък върху воденицата на Райо	–	1 камък - 15 [акч.]
Данък върху овцете	90 [акч.]	? ²³
Данък сватбарина	–	32 [акч.]
Ниябет и бадухава	–	30 [акч.]
Общо приход:	2823 [акч.]	4590 [акч.]

И на последно място, добридялските селяни се занимавали и с животновъдство – овце, прасета и пчели. Този сектор от аграрната микроикономика на селото бил значително по-развит през началните десетилетия на века. Ако се съобразим с изискванията на Кануннаме (закон) за Никополски санджак от XVI в., ще трябва да отбележим, че данъкът от овцете се събирал през април, след като животните се обагнят. Овцете и агнетата се преброявали и на всеки две овце се вземало по 1 акче²⁵. Това ще рече, че селяните в Добри дял отглеждали 180 овце, или средно по 7 овце на семей-

ство. А това означавало мляко, сирене, месо, вълна и кожи за подпомагане на изхранването на семейството, за бита или пък за евентуалното предлагане на продуктите на пазара.

Що се отнася до свинете, законът постановява: “Данъкът от свинете да се събира по време, когато пчелните кошери се отварят. Да се взема по едно акче за две свине. Ако неверниците изхранват свине за Божик [Коледа], тогава от същото домакинство, което е отхранило свине, да се взема по едно акче за всяка свиня”²⁶. Имайки предвид данъчните ставки, можем да кажем, че в първите десетилетия на XVI в. в селото са се отглеждали минимум 100 прасета (двата данъка са дадени като една обща сума) и доста по-малко – около 25 прасета, през 1579 г.

Икономическата криза засегнала много силно и пчеларството и съответно добива на мед и восък – продукти, които също участвали в храненето на селяните, а можели да се явят и като стока, предлагана на пазара и носеща приходи, за преодоляване на недостига от храни (вж. Табл. 2).

* * *

Това бяха достъпните ни изворови данни, чрез които се опитахме да очертаем с най-общи щрихи историята на едно българско село през десетилетията на XVI – средата на XVIII в. Документалните свидетелства ни го представиха като едно типично в демографски и икономически план село, което следва основните тенденции на развитие в Османската империя на Балканите. Именно неговата демографска и икономическа стабилност през вековете са причина село Добри дял да извърви пътя на институционална трансформация от тимарско, през хасово и мюлково до вакъфско селище. Така то става част от групата на най-приходоносните и относително защитени от злоупотреби и произвол вакъфски села наред със старите и богати селища като Арбанаси, Лясковец, Г. Оряховица, Килифарево, Дряново, Трявна и др.²⁷ Не на последно място като фактор за развитие на селото през вековете е и неговата духовна стабилност, поддържана от църква и свещеници. Затова вероятно ислямът късно, бавно и трудно проникнал сред добридялските селяни.

БЕЛЕЖКИ

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul, Maliyeden Müdevver, N11, ff. 322–323. Селото Добриндел, вилает Киево, в част от дефтер на Никополски

санджак от 1479 г. е идентифицирано неправилно като село Добри дял, Горнооряховско. – **ТИБИ**, Т. II. С., 1966, с. 289. Тази грешка е поправена в публикация на Р. Ковачев, който посочва, че нахията Киева е разположена по горното течение на р. Вит в района на Тетевен и Ябланица. Изследването от нас село се намира на двадесетина километра североизточно от гр. В. Търново. – Вж. **Ковачев, Р.** Опис на Никополски санджак от 80-те години на XV век. С., 1997, с. 138, бел. 296; с. 116, бел. 98.

² Ето какво пише по този повод Али Чауш от София в своето “Описание” на устройството на османската държава през средата на XVII в.: “Ако по време на описанието и разпределението на някои села и посежни земи погрешно не бъдат дадени никому и като невписани в иджмал и муфасал дефтера [съкращения и поименен регистър] останат извън [описването] или пък след описването останат извън границите на някои села и посежни земи, за които никой не претендира [...]; или пък някои от преселващите се от едно място на друго раи разработят земята на дадено място, посадят гори и дървета и я облагородят в ниви; или пък се заселят и станат самостоятелно село, подобни села и посежни земи се наричат “харидж-ез дефтер”. Докато не дойде наново писар [да ги опише], те се задържат от финансовите чиновници. Не е забранено, ако такива “харидж-ез дефтер” бъдат дадени на някои удостоени да получат тимар...”. – **ТИИПБЗ**, Т. I. С., 1961, с. 225 и сл., където са представени и други случаи на села и посежни земи, които са останали извън дефтера и които при следващата регистрация трябва да бъдат описани.

³ BOA – Istanbul, TD 416, f. 543. За датировката на документа вж. **Ковачев, Р.** Новопостъпили османотурски описи като извор за социално-икономическото, историко-демографското, военно-административното и поселищното развитие на Никополския санджак през XVI в. – В: Българският XVI век. Сб. с доклади за българската обща и културна история през XVI век. С., 1996, 222–224 и цит. там лит.

⁴ Използваме TD 718 от колекциите на архива Башбаканлък в Истанбул. Този дефтер представлява препис (сурет), направен през 1613 г. на дефтер, съставен през 1579 г. Последният (със сигн. Kuyudu Kadime N42 – mufassal defter) се намира в колекциите на османския архив в Анкара (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü). Подробно за датировката на регистъра вж. **Първева, Ст.** Заветото “Кавак Баба” и църквата “Св. 40 мъченици” в реалния и въображаемия свят на търновци в периода на османското владичество. – В: История на мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания. Съст Р. Градева. С., 2001, с. 388, бел. 36.

⁵ **ТИБИ**, Т.13. С., 2001, с. 142.

⁶ **Kiel, M.** Demographic Changes in Danubian Bulgaria 1480 – 1710 (according to Ottoman source materials from the Turkish State Archives). – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 7. България през XV – XIX век. С., 1989, 49–75; BOA, Istanbul, К. Кеpeci, Mevkufat Kalemi N2913, f. 526.

⁷ По този въпрос вж. **Гандев, Хр.** Българската народност през XV век. С., 1989, 246–251.

⁸ **Георгиева, Цв.** Пространство и пространства на българите XV –XVII век. С., 1999, 71–84; **Първева, Ст.** Поселищна мрежа и гъстота на населението в части на Северна България и Подбалканските полета в края на XVII и началото на XVIII в. – Ипр, 1991, N8–9, 32–50.

⁹ Вж. **Тодорова, М., Н. Тодоров.** Проблеми и задачи на историческата демография на Османската империя. – Балканистика. 2. С., 1987, 22–27 и цит. там лит.

¹⁰ **Пак там**, 25–29; **Грозданова, Е.** Българската народност през XVII век. Демографско изследване. С., 1989; **Faroqhi, S.** A Great Foundation in Difficulties: or Some Evidence on Economic Contraction in the Ottoman Empire of the Mid-Seventeenth Century. – In: **Idem.** Making a Living in the Ottoman Lands 1480 to 1820. The Isis Press, Istanbul, 1995, pp. 275–291; **Idem.** Agricultural Crisis and the Art of Flute-Playing: the Worldly Affairs of the Mevlevi Dervishes (1595 – 1652). – In: Making a Living..., pp. 249–273.

¹¹ За съставяне на таблицата са използвани данни от следните регистри: BOA - Istanbul, Maliyeden Müdevver, N11, ff. 322–323; TD 718, ff. 517–518; TD 775, f. 174; К. Кеpeci, Mevkufat Kalemi N2913, f. 526; **ТИБИ**, Т. 7. С., 1986, с. 262, 394; **ТИБИ**, Т. 13. С., 2001, с. 67, 142; Ориенталски отдел на НБКМ, ф. 20А, а.е. 264, л. 5а.

¹² По този въпрос вж. **Darling, L.** Revenue Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1550 – 1650. E. J. Brill, 1996, 81–118.

¹³ BOA – Istanbul, TD 718, ff. 517–518.

¹⁴ BOA – Istanbul, TD 775, f. 174.

¹⁵ BOA – Istanbul, К. Кеpeci, Mevkufat Kalemi N2913, f. 526.

¹⁶ BOA - Istanbul, К. Кеpeci, Mevkufat Kalemi N2913, ff. 269–287, 522–523. Вж. също: **Първева, Ст.** Завието “Кавак Баба” и църквата “Св. 40 мъченици”..., с. 342, 347–349.

¹⁷ BOA - Istanbul, TD 718, ff. 517–518.

¹⁸ Едно стандартно истанбулско киле се равнявало на 20 оки (1 ока=1,2829 кг); едно никополско киле – на 100 оки, а едно търновско киле – на 80 оки. **Inalcik, H.** Weights and Measures. – In: An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300 – 1914. Ed. by H. Inalcik, D. Quataert. Cambridge University Press, 1994, pp. 990-991.

¹⁹ Един дьонюм бил равен приблизително на 919 м².

²⁰ **Kiel, M.** Op. cit., pp. 64–65.

²¹ За съставяне на таблицата сме използвали данните от регистрите: BOA – Istanbul, Maliyeden Müdevver, N11, TD 718. За съжаление дефтерът от 1544 г. със сигнатура TD 416 използвахме чрез микрофилмирано копие, където само страница 544, върху която се намира по-голямата част от регистрацията на селото, вкл. данъчните му задължения, е пропусната да бъде заснета.

²² Ниябет – сборно название на група данъци, които не са свързани със земеделското производство или животновъдството. Тяхното събиране и ползване било разделено между тимариота и санджак-бея.

²³ Този данък не е отбелязан при списъка от приходи за всяко едно селище.

²⁴ Бадухава – сборно название на данъци и такси, които не са свързани с производството от земята като: димнина, такса за тапия, такси за различни престъпления и др.

²⁵ **ТИИПБЗ**, Т. II. С., 1971, с. 38.

²⁶ **Пак там**, с. 39.

²⁷ За тях вж. **Първева, Ст.** Поселищна мрежа и гъстота..., 32–50 и цит. там лит.

THE VILLAGE OF DOBRI DIAL IN THE TIRNOVSKA KAZA DURING THE EARLY CENTURIES OF THE OTTOMAN RULE (16ththe middle of 18th cc.)

SUMMARY

The paper discusses an important period in the history of the village of Dobri Dial that belonged to the kaza of Tarnovo. Using unpublished Ottoman documents the author examines certain aspects of the demographic and socio-economic structures, status and development of the village and its population.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

АПП	– Архив за поселищни проучвания
АОР	– Археологически открития и разкопки
ГИБИ	– Гръцки извори за българската история
ГМСБ	– Годишник на музеите в Северна България
ГСУ-ИФФ	– Годишник на Софийския университет – Историко-филологически факултет
ГСУ-ФИФ	– Годишник на Софийския университет – Философско-исторически факултет
ИАИ	– Известия на археологическия институт
ИБАД	– Известия на Българското археологическо дружество
ИБИД	– Известия на Българското историческо дружество
ИИБИ	– Известия на Института за българска история
ИИГА	– Известия на Института за градоустройство и архитектура
ИПр	– Исторически преглед
ЛИБИ	– Латински извори за българската история
ПСП на БКД	– Периодическо списание на Българското книжовно дружество
ТИБИ	– Турски извори за българската история
ТИИПБЗ	– Турски извори за историята на правото по българските земи
ТрВТУ	– Трудове на Великотърновския университет
ЦДА	– Централен държавен архив
ВНР	– Bulgarian Historical Review
ВВg	– Byzantinobulgarica
ЕН	– Etudes historiques
МГН	– Monumenta Germaniae Historica
РГ	– Patrologia Graeca